

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

Dunash ben Labrat's Innovation in the Light of the Arabic Conception of the Meter —
New Perspectives /

חידושו של דונש בן לברט לאור תפיסת המשקל הערבית: עיון מחדש

Author(s): רינה דרורי and Rina Drori

Source:

Jerusalem Studies in Hebrew Literature /

מחקרי ירושלים בספרות עברית

ESSAYS IN MEMORY OF DAN PAGIS: PART II / pp. 483-499 (חלק), תשמ"ז-תשמ"ח

כרך אסופת מאמרים

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23360909>

Accessed: 18-03-2017 11:00 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Jerusalem Studies in Hebrew Literature / מחקרי ירושלים בספרות עברית.

<http://www.jstor.org>

חידושו של דונש בן לברט לאור תפיסת המשקל הערבית

עיון מחדש

מאת

רינה דרורי

לזכרו של דן פגיס, שפתח את דלתו בפני
ביושר ובנדיבות – לעצה, למידע, ולוויכוח.

[א]

הספרות העברית התקיימה במשך מרבית תקופותיה בתוך ולצד תרבויות זרות, ותולדותיה רצופים מצבים של מגעים, מסוגים שונים, בצורות שונות וברמות שונות, בינה לכינן. סיפור תולדותיה של הספרות העברית הוא אפוא רובו ככולו סיפור תולדות המגעים האלה: עובדת קיומם או היעדרם היתה כוח מניע בתהליכי התפתחותה. אחת הדוגמאות המפורסמות למגעים כאלה, שהתקיימו בתחום יחסי הספרות העברית והספרות הערבית בספרד בימי הביניים, היא הדוגמה של אימוץ דרכי השקילה הערבית לשירה העברית. נדמה שאין כמעט מקרה בתולדות הספרות העברית הנראה כל כך חד וחלק, פשוט מבחינת עובדותיו וקל לתארוך ולמיקום, כמו המקרה של הכנסת שיטת השקילה הערבית אל השירה העברית: הדבר נעשה בידי דונש בן לברט, בספרד (לשם בא מן המזרח, לחצרו של חסדאי אבן שפרוט בקורדובה), במחצית השנייה של המאה העשירית, ככל הנראה סביב שנת 950 לספה"נ.

בשירה הערבית היו המשקלים חלק אורגני מצמיחתה והתפתחותה, ובהיותה שירה שחוכרה בעל פה, הם היו אפילו תנאי הכרחי לעצם חיבורה.¹ אבל תורת

* ברצוני להודות לד"ר הרי גולומב, שקרא נוסח ראשון של מאמר זה, והעיר הערות חשובות. תוצאות הדיון הפורה עמו משוקעות במאמר.

1 כפי שהראתה התיאוריה בדבר החיבור בעל פה של השירה הערבית העתיקה, שהתפתחה מתורתם של פרי (Parry) ולורד (Lord). ראה במיוחד: J. Monroe, 'Oral Composition in Pre-Islamic Poetry', *Journal of Arabic Literature* 3 (1972), pp. 1–53; M. Zwieterl, *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry*, Columbus 1978.

[483]

המשקלים שלה חוברת מאות שנים (לפחות מאתיים שנה) מאוחר יותר, בתקופת התפתחות מדעי הלשון הערביים, והיתה חלק מן ההתבוננות השיטתית והמנתחת בשירה, בעיקר בשירה הערבית העתיקה. בשירה העברית, לעומת זאת, התחילה תורת המשקל להתפתח בעת ובעונה אחת עם ראשית השימוש בו, והוויכוחים התיאורטיים מלווים כבר את הטקסטים הראשונים הנכתבים במשקל. לא הספיקו השירים השקולים הראשונים להתחבר, וכבר הם נבחנו בחינה מדוקדקת, ונמדדים לאורם של חוקים ונורמות חמורים, שכמעט לא התחילו עדיין להיווצר. הפעולה הזאת של העתקת שיטת המשקל הערבית לעברית היתה פעולה מודעת ומכוונת, ולוותר בהצהרות ובהצהרות שכנגד ששרדו בידינו. כמות המידע שהצהרות אלה מספקות לנו תרמה אף היא את חלקה להרגשה שלפנינו מקרה פשוט של שאילה ספרותית, והתמונה בהירה למדי: דונש מאמץ את שיטת המשקל הערבית; תלמידי מנחם בן סרוק, הזוכרים לו את עוון התקפתו על מנחם בן סרוק, מתקיפים אותו על כך (ויחד עם זאת הם עצמם מנסחים את דבריהם במשקל 'ערבי'); ותלמידו של דונש, יהודי בן ששת, עונה להם ומגן על מעשהו של רבו.²

ואכן התופעה של אימוץ שיטת המשקל ה'זרה' והנסיון לסגלה לעברית זכתה להתעניינות החוקרים כבר לפני כמה עשרות שנים. מאז היא נדונה, לובנה ותוארה פעמים רבות, עד שהתקבל במחקר מעין תיאור מוסכם שלה והתגבשו כמה אמיתות ידועות לגביה. אלה חוזרות שוב ושוב בכל התיאורים ההיסטוריים, ובעצם בכל הזדמנות שבה נרשים לתופעה זו.³ במחקר הושגה הבנה מוסכמת לגבי התופעה,

2 ראה: ז' שטערן, תשובות תלמידי מנחם בן יעקב ו' סרוק ותשובות תלמיד דונש הלוי בן לברט, יונה 1870; S. Benavente, *Tešubot de Yehudi ben Šešet*, Granada 1981; M.E. Varela, *Tešubot de los Discipulos de Menahem a Dunaš ben Labrat*, Granada 1986.

3 למשל H. Brody, *Studien zu den Dichtungen Jehuda ha-Levi's, I. Über die Metra der Versgedichte*, Berlin 1895, pp. 17–22; B. Halper, 'The Scansion of Mediaeval Hebrew Poetry', *JQR*, NS 4 (1913–1914), pp. 159–165; ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים תשל"ב², עמ' 13–18, 44–57; נ' אלוני, תורת המשקלים, תל-אביב תשי"א, עמ' 27, 35; ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים ותל-אביב תשכ"א², ד, עמ' 719–733; B. Hrushovski, 'Prosody, Hebrew', *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 31, pp. 1212–1213; ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית בימי הביניים, ירושלים 1976, עמ' 112–114; ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 341–344; הנ"ל, 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול)', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשמ"ג, עמ' 426; הנ"ל, 'בחינות בעליית שיטת השקילה המדויקות בשירה העברית', לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 142–143, 158–159; י' יהלום, 'ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית', לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 42, 46; ט' בארי, 'עלייתו של המשקל ההברתי-הפוניטי בשירה העברית בימי הביניים', מחקרי ירושלים בספרות עברית ח (תשמ"ה), עמ' 50–51. התיאורים של שיטת השקילה, ובעיקר של היחידות

ותשומת הלב הוסטה, בעיקר בשנים האחרונות, ממקרה דונש אל החשיפה והתיאור של שיטות משקל אחרות, מוכרות פחות, שמסתבר שנהגו בשירה העברית עוד לפני, או במשך, תקופת ספרד – משקל התיבות, משקל ההטעמות,⁴ ומשקל ההברות, שאליו אתייחס בהמשך.

אולם גם אם נחקרה דעתו המחקר לגבי שאלת החידוש שחידש דונש במשקל, ומוקד ההתעניינות עבר לתחומים פרוזודיים אחרים, בכל זאת נראה לי שאם נכתן את 'ההבנה המוסכמת' נמצא שאיננה נקייה משאלות, העולות וצפות כאשר מתחילים להקשות ולתהות מחדש על כל אותן עובדות הנראות כמעט מובנות מאליהן.

[ב]

ברצוני להציג כאן אחת מן הבעיות האלה. מקובל עלינו שהחידוש של דונש נעוץ בכך שהוא ניסה להעביר לשיר העברי את שתי היחידות הבסיסיות של המשקל הערבי, הותד והסבב ('היתד' וה'תנועה'), עם ההבחנה ביניהן. וכך, בקצרה, נהוג להסביר את עניין העברת היחידות הערביות לעברית: כיוון שהמשקל הערבי הוא כמותי והוא עומד על סדיריות של חילופי הברות ארוכות וקצרות, היה על דונש למצוא תחליף עברי מתאים ליחידות אלה, כלומר לארוכות ולקצרות, והיחידות העבריות שנמצאו לו מתאימות לשם כך היו: השוואים הנעים והחטפים כתחליף, או כמקבילה, להברות הקצרות הערביות; והתנועות, כתחליף להברות הארוכות.

בנסיגנות להסביר את הבחירה הזאת יש כמדומני שני כיוונים של הסבר, הנראים כשני פנים של אותו עניין. הסבר אחד הוא מצד התפיסה הלשונית בת הזמן: כל

הבסיסיות שלה, אינם אחידים כמוכן, והם משתנים ומתגוונים בניסוחיהם וכמינוחם בהתאם לתפיסתו של כל חוקר. בכל זאת מסתמנות בהם שתי מגמות עיקריות: האחת (המשתקפת למשל בתיאוריהם של בראדי, ילין, אלוני, פגיס והרושובסקי) נוטה לתאר את יחידות המשקל הבסיסיות, בעקבות התפיסה העתיקה, כ'יתד' לעומת 'תנועה', ואילו השנייה (המשתקפת למשל בתיאוריהם של הלפר, שירמן, פליישר, יהלום) נוטה להתייחס אל התיאוריה העתיקה כאל תיאור היפה לזמנו, והיא מעדיפה לתאר את היחידות הבסיסיות של המשקל, בעקבות החשיבה הדקדוקית האירופית, כ(הברות) קצרות לעומת (הברות) ארוכות. התיאורים של שיטת השקילה הספרדית שנמנו כאן אינם בעלי אופי אחיד. אחדים מהם הינם חלק בלתי נפרד ממחקרים שקידמו, בדרכים שונות, את הבנת שיטת השקילה הספרדית (כמו אלה של בראדי, הלפר, אלוני, הרושובסקי), ואחדים הם בעלי אופי סיכומי (כמו אלה של ילין, שירמן, פגיס, פליישר, יהלום, בארי), והובאו לעתים כנקודת מוצא לדיון בבעיות פרוזודיות אחרות, או לשם השוואה לשיטות שקילה אחרות (פליישר, יהלום, בארי).

4 על שיטות אלה ראה: פליישר, 'עיונים בדרכי השקילה של שירת הקודש הקדומה', הספרות 24 (1977), עמ' 70–83.

שבע התנועות שהיו מוכרות בעברית נתפסו כשוות, ולעומת זאת הן הוכחנו מן השוואים. כך אנו מוצאים בדיונים על התנועות שבמסגרת תורת הקריאה במקרא שהתפתחה במזרח⁵ את ההבחנה בין 'מלכים' (התנועות) לבין 'משרתים' (השוואים);⁶ ובספרד אנו עדים לפיתוחו של רעיון 'הנח הנעלם', העומד ביסוד ביקורתם של תלמידי מנחם על דונש בן לברט,⁷ ומנוסח במפורש בכתביו של המדקדק הספרדי יהודה חיוג'.⁸ לפי רעיון זה כל אחת משבע התנועות שהיו מוכרות בלשון העברית מלווה באופן עקרוני באות נחה, אחת משלוש האותיות או"י. אותיות אלה עשויות להיעלם בפועל מן ההגייה ואף מן הכתיבה, אך הן קיימות באופן מופשט, ובלתי תלוי במימושן. במצב זה הן בבחינת 'נח נעלם'. האותיות הנחות, בין אם הן נראות ובין אם הן נסתרות, מלוות את התנועות בלבד (כל התנועות), ובכך הן יוצרות הבחנה עקרונית בין התנועות לבין השוואים. זאת היתה אם כן ההבחנה היחידה שהיתה קיימת בתפיסה הלשונית בת הזמן, והיא מילאה את מקומה של ההבחנה בין התנועות הארוכות לקצרות, שעמדה כביכול ביסוד שיטת השקילה הערבית.⁹ הסבר שני הוא מצד הנוהג הלשוני: הגיית השווא הנע במבטא

- 5 ככל הנראה בטבריה, ראה: א' אלדר, 'תורת הקריאה במקרא', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 225–243; רינה דרורי, ראשית המגעיים של הספרות העברית עם הספרות הערבית בראשית המאה העשירית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1986, עמ' 34–43.
- 6 ראה: ג, 1–2; K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936, pp. 1–2; אלדר, 'רחוקים שנעשו קרובים: על "מאמר השווא" ו"סדר הסימנים"', תעודה — מחקרים בלשון עברית וערבית לזכרו של דב עירון (בעריכת א' דותן), 1 (כרפוס); ג' אלוני ו-י' ייבין, 'מספרות הקולות (אלמצותא) (ארבעה קטעים)', לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 85–117, והספרות המובאת שם.
- 7 שטערן (לעיל, הערה 2), עמ' 12–92; בנאוונטה, שם, עמ' 12*–16*.
- 8 ראה: אלדר, 'גלגולו של מושג "אלסאכן אללין" ("הנח הרפה") מספרד לארץ ישראל', בתוך: *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos*, 2/33 (1984), עמ' א-ט.
- 9 יש לציין, שדווקא בראדי, הוותיק מבין החוקרים שזכרו לעיל בהערה 3, הוא היחיד שהביא בחשבון את תפיסת 'הנח הנעלם' בדיונו במשקל (ראה שם, עמ' 18–21). תודתי לפרופ' יהלום על שהסב את תשומת לבי למחקר עקרוני — ולא מעט נשכח — זה. הוא משתמש בה כנקודת מוצא להסברו, מדוע נקבע השווא הנע כ'תנועה הקצרה' של היתד העברי. לדבריו, כיוון שעל פי תפיסת המדקדקים הקדמונים אחרי כל עיצור מונע בא נח נעלם, הרי כל עיצור מונע יכול היה אמנם למלא את התפקיד של הסכב ח'פיף הערבי (ה'תנועה' המשקלית), אולם (א) במצב זה לא יכלה להיות שום אפשרות ליצור את היתד על פי דוגמת היתד הערבי, שהוא היסוד החשוב במשקל; (ב) השוואים הנעים והחטפים — שלא היה אפשר לתפוס אותם כשווי ערך לתנועות (כיוון שאינם מלווים בנח נעלם) — היו נשארים חסרי מעמד מבחינת המשקל. הפתרון למצב זה נמצא בכך שהשוואים הנעים והחטפים נתפסו כתנועה הקצרה הערבית, ועל ידי כך נוצרה האפשרות ליצור את היתד, המקביל לותד מג'מוע הערבי. תפיסת הנח הנעלם משמשת אם כן לבראדי נקודת מוצא להראות את הכרחיות המימוש הלשוני של היתד בדרך שבה מומש, מבחינת

הספרדי היתה כמעין חצי תנועה, ועל כל פנים הוא נהגה בצורה הקרובה יותר לתנועה מאשר לשווא נת.¹⁰ לפי הסבר זה נמצא להבחנת האורך הערבית אקווילנט בהבחנת אורך עברית.

מה שמאפיין את התיאור הזה, וכן את ההסברים לו הוא, שהם מעמידים את כל עניין המשקל על היחידות הלשוניות – ולא המשקליות – של הטקסט; במלים אחרות, הם מזהים זיהוי מוחלט בין היחידות הלשוניות ליחידות המשקליות. הסברים אלה אינם מספקים משתי סיבות:

(א) נרמה שאין זה ברור וחד משמעי כל כך שאכן לא היתה בתקופה זו כל הבחנה בין התנועות, והן נתפסו כולן כשוות בערכן (כשהבחנה היחידה היא בין תנועות לבין שוואים). לפחות מתשובות תלמידי מנחם עולה שהיתה להם הבחנה בין שני סוגים של a (פתח גדול וקמץ גדול), של e (פתח קטן וקמץ קטן), ושל o (חולם וחסף קמץ).¹¹ אם אכן היתה הבחנה כזאת (גם אם איננה של אורך), אפשר להניח שהיתה פתוחה לפני דונש גם אפשרות אחרת למימוש היתד הערבית; מדוע אם כן העדיף לממש את היתד הערבית דווקא כ'שווא נע או חטף ותנועה'?

(ב) חשוב יותר: הבחירה של דונש בשווא נע או חטף ותנועה למימוש היתד הערבית הטילה כידוע על השירה העברית אילוצים קשים בכל הנוגע למבחר המלים, בגלל תפוצתם הקטנה של השוואים הנעים והחספים לעומת שאר התנועות. לא היתה זאת משימה קלה למשורר להמציא יתדות. הנסיונות להתגבר על כך הולידו אמנם תוצאות מעניינות כתחום אוצר המלים, הדקדוק והתחביר, אבל זה נושא לעצמו.¹² כאן יש להדגיש שהבחירה של דונש לא התחשבה כמובן מסוים

מבנה הלשון העברית. מעניין לציין שתלמידי מנחם יוצאים מאותה נקודת מוצא עצמה, מתפיסת הנח הנעלם, כדי להראות עד כמה היתד של דונש סותרת ומשבשת את מבנה הלשון העברית! הן תלמידי מנחם והן בראדי דנו במקבילה העברית לעקרון השקילה הערבי מנקודת המבט של התוכן הלשוני הספציפי שהיא קיבלה בעברית. העובדה שנקודת מוצא משותפת הביאה כאן לשתי מסקנות בלתי מתיישבות זו עם זו מחזקת לדעתי את טענתי בהמשך המאמר, שיש לראות את אימץ עקרון השקילה הערבי אל העברית בראש וראשונה כפעולת תרגום של תבנית משקלית מופשטת, ולא של תבנית לשונית ספציפית של הלשון הערבית. 10 אלוני (לעיל, הערה 3), עמ' 53–55. במבטא הבבלי היה ההבדל בולט עוד יותר, ראה: יהלום, שם, עמ' 29–32.

11 גם המדקדק יהודה חיוג' הספרדי מבחין ברוב התנועות בשני סוגים שלהן: 'העין הכולל בכתביו של חיוג' מעלה שחולם וצירי הן תמיד תנועות משוכות הנהגות באריכות, ואילו קמץ, פתח, סגול וקיבוץ/שווק יש בהן שתי מידות: פתח ארוך (משוך) ופתח קצר, קמץ ארוך (אצל הספרדים הוא "הקמץ הגדול", שהגוי כפתח) וקמץ קצר (אצל הספרדים הוא "הקמץ הקטן", "החטוף", הבא בהברה סגורה ובלתי מוטעמת והגוי כתנועת o), סגול ארוך וסגול קצר, שווק ארוך וקיבוץ קצר. (אלדר [לעיל, הערה 8], עמ' 1).

12 ראה למשל: א' מירסקי, שירי ר' יצחק אבן-כילפון, ירושלים תשכ"א, עמ' 40–44.

במבנה השפה העברית והעמידה בעיות מעשיות בפני המשוררים. מדוע אם כן התעקש דונש דווקא על שווא נע ותנועה כמימוש של היתד הערבית?

[ג]

כדי לענות על כך נראה שיהיה זה מועיל לזנוח את דרך ההתכוננות האירופית במשקל, שתיארה את המשקל הערכי במונחים של הברות ארוכות וקצרות, ולשוב ולהתכונן במשקל בעיניים של בן התקופה וכן התרבות בת הזמן – התרבות הערבית.¹³ דונש לא העביר לעברית בבת אחת את כל מערכת המשקלים הערבית. בראש וראשונה הוא העביר לעברית את מה שנראה בעיניו כמייצג המובהק ביותר של המשקל הערכי – היתד, או ליתר דיוק, שתי היחידות, הותד והסכב, וההבחנה ביניהן. מה היתה בעיניו דונש אותה ותד, אותה יחידה בסיסית ואלמנטרית של המשקל הערכי? כדי להבין זאת עלינו לעבור אל תחום התיאוריה של המשקל הערכי.¹⁴

אלח'ליל, המלומד שהעמיד במאה השמינית את התיאוריה של המשקל הערכי, היה כידוע איש לשון, מרדק, וכך השתמש בכלים מתחום מדעי הלשון כבואר להסביר את המשקלים הערביים. המדקדקים הערבים לא הכירו, כידוע, את המושג

13 הכרה זו איננה חדשה. היא עמדה ביסוד גישתם של החוקרים החלוצים בתחום שיטת השקילה הספרדית, בראדי (לעיל, הערה 3), עמ' 17–21; ובדרך אחרת גם הלפר, שם, עמ' 158; וכן של חלק מממשיכיהם (ילין, אלוני).

14 כאשר הרצאתי את עיקרי הדברים המובאים כאן בכנס 'חרוז, משקל וצורה בספרות ימי הביניים בעולם האסלאם' (אוניברסיטת תל-אביב, 21.11.1984), הפנה פרופ' ד' צמח את תשומת לבי למאמרו: 'The Rhythmical Function of the *Watid* and the *Fasila*', *JSS* 82 (1983), pp. 321–335. במאמר חשוב זה מותח צמח ביקורת על תפיסת המשקל הערכי במונחים של 'חילופי הברות ארוכות וקצרות' (בעיקר כפי שנוסחה על ידי וייל, *der altarabischen Metren*, Wiesbaden 1958, pp. 21–23), ומתאר כיצד היא משבשת את ההבנה הנכונה של תופעת המשקל הערכי. במקומה הוא מעמיד תפיסה המבוססת על בחינה מחדש של מונחי תורת המשקלים הערבית הקדומה, ומראה כיצד הם נותנים בידינו את המפתח להבנה נכונה של עקרון השקילה הערכי. אני מסכימה לניתוחו ולמה שמשתמע ממנו, הן בעניין הביקורת על תפיסת 'חילופי הברות הארוכות והקצרות', והן בהצגת הותד הערכי כיחידה אלמנטרית, בלתי ניתנת לחלוקה ולהמרה. עם זאת לדעתי יש מקום להדגיש שהעדפת יחידות הותד והסכב על פני הברות הארוכות והקצרות כתיאור המשקל הערכי אין פירושה החלפה בעלמא של יחידות משקליות מטיפוס אחד ביחידות משקליות מטיפוס אחר; יש כאן הצבעה על עקרון אחר של שקילה: עקרון העומד על האופוזיציה בין רצף קבוע והכרחי (של שתי יחידות פונולוגיות שונות) ובין רצף גמיש, הניתן להמרה, ולא על אופוזיציה בין שתי יחידות פונולוגיות שונות.

'הברה', והמונחים שלהם לתיאור יחידות הלשון האלמנטריות היו 'חרף מתחרך' ו'חרף סאכך' (אות מונעת, אות נחה). אלח'ליל השתמש במונחים אלה בבואו להגדיר את היחידות האלמנטריות של המשקל, אותן יחידות שצירופיהן השונים בסדירות שונות יוצרים את כל מערכת המשקלים הערבית. שתי יחידות המשקל הבסיסיות שקבע אלח'ליל היו הותד, שאותו הגדיר כ'שתי אותיות מונעות ואות אחת נחה' והסבב, שאותו הגדיר כ'אות מונעת ואות נחה'.¹⁵ אלח'ליל לא פירק אם כן את היחידה המשקלית כדי להעמיד אותה על מרכיביה הלשוניים; הוא הגדיר יחידה משקלית אלמנטרית, כלומר היחידה המשקלית הקטנה ביותר, שאיננה זהה עם היחידה האלמנטרית של הלשון; אמנם אפשר לפרק את היחידה המשקלית האלמנטרית לצורך התיאור לכמה מרכיבים לשוניים, אבל היא עצמה, כיחידה משקלית, איננה ניתנת לפירוק. אלח'ליל הבחין אפוא יפה בין יחידות משקליות לבין יחידות לשוניות, בין ארגון לשוני לבין ארגון משקלי, של החומר הצלילי בשפה.

מדוע קבע את היחידה המשקלית האלמנטרית כיחידה מורכבת מבחינה לשונית? מדוע לא רצה לפרק אותה למרכיביה הלשוניים, אלא העמיד אותה, במקרה של הותד, כך: שתי אותיות מונעות ואות אחת נחה (או –) לפי הסימון האירופי המקובל של המשקלים הערביים)? לפחות יכול היה לפרק את הותד, ולהראות שהוא בחלקו חופף לסבב מבחינת רכיביו הלשוניים? התשובה לכך קשורה בהבחנה בין הותד לסבב, הבחנה שאיננה בתחום הכמות.

כאן יש להדגיש עקרון אחד שהוא הבסיס לכל שיטה פרוזודית שהיא. בבסיסו של כל עקרון ארגון פרוזודי של חומרי הלשון עומדת כידוע אופוזיציה בין ה'קבוע'

15 כדי לדייק, יש לומר שלמעשה קבע אלח'ליל את יחידות המשקל הבאות: ותד מג'מוע = 2 חרף מתחרך + 1 סאכך. למשל: לְקָד; ותד מפרוק = חרף מתחרך + סאכך + מתחרך. למשל: וְקָת; סבב ח'פיף = מתחרך + סאכך. למשל: קָד; סבב ת'קיל = מתחרך + מתחרך. למשל: לְקָ. יש גם פאצלה צגירה ופאצלה כבירה, שהן יחידות גדולות יותר, וביסודן עומד אותו עקרון של תיאור (4 מונעות + 1 נחה, 5 מונעות + 1 נחה), ראה: צמח (לעיל, הערה 14), עמ' 328–333. מכל מקום, לכל היחידות האלה אין נגיעה לעניין הנדון כאן. היחידות הנוגעות לענייניו הן הותד והסבב. חיבורו המקורי של אלח'ליל לא שרד. דבריו ידועים לנו בחלקם מתוך ציטוטים מהם והתייחסויות אליהם במקורות מאוחרים יותר, ומתוך כל אלה ניתן היה לשחזר את תורתו. התיאור המובא כאן הוא מאבני היסוד המוכרות לכל בתורת המשקלים הערבית, ולכן אציין לו רק מראי מקום עיקריים: אחמד בן מחמד אבן עבד רבה, כתאב אלעקד אלפריד, מהד' אחמד אמין, ואחרים, קהיר 1965, ה, עמ' 424–425; אבו עלי אלחסן אבן רשיק, אלעמדה פי מחאסן אלשער ואדאבה ונקדה, מהד' מחמד מחיי אלדין עבד אלחמיד, ביירות 1972, א, עמ' 138; וייל (לעיל, הערה 14), "Arūd", *El, Leiden and London 1960*², Vol. 1, 23–21, pp. 667–677.

לבין ה'משתנה'; בין יסודות המופיעים באופן קבוע ובצורה זהה במקומות צפויים, ובין יסודות שמיקומם איננו קבוע, תדירותם משתנה, הם אינם מופיעים בצורה זהה בכל פעם, והם פחות צפויים. הארגון הפרוזודי עומד על המתח שבין שני הקצוות של האופוזיציה הזו: בין יסודות 'קבועים' ו'צפויים', ובין יסודות 'משתנים' ו'בלתי צפויים'. לעתים יש בארגון פרוזודי העדפה של הצד האחד, לעתים של הצד האחר, אבל לא יכול להיות ארגון פרוזודי המקיים רק אחד מן הצדדים. אם יש רק יסודות משתנים – לא קיים כלל ארגון; ואם יש יותר מדי יסודות-קבועים – הארגון הזה הוא: (א) קשה מדי לביצוע; (ב) משעמם, ומאבד את האפקט האסתטי שלו. האופוזיציה הזאת מתקיימת תמיד, אך לא תמיד באותו רובד של הלשון. בתחום החריזה למשל, אנו מכירים את התופעה של חרוז שיש בו מקסימום של צלילים זהים, כשההבחנה בין איבר לאיבר של החרוז עוברת לתחום הסמנטי. היא איננה מתבטלת, אלא עוברת לרובד אחר, או לתחום אחר, של הלשון.

תופעה כזאת מתקיימת גם במשקל הערבי, בתחום יחסי הוּתד והסכב. ההבחנה ביניהם עומדת על האופוזיציה הזאת: הוּתד הוא היסוד ה'קבוע', והסכב הוא היסוד ה'משתנה', ה'בלתי צפוי' (יחסית לוּתד כמובן). למעשה הסכב מתמסד, והופעתו נעשית מותנית בכללים מסוימים). נניח שהיחידות האלמנטריות של המשקל הן חרף מתחרך (אות מונעת, מה שאנו קוראים 'הברה קצרה') וחרף מתחרך + חרף סאכן (אות מונעת + אות נחה, מה שאנו קוראים 'הברה ארוכה'). אם נבחן את האפשרות לממש אותן בלשון, נראה שאין שום קושי מיוחד בכך:

(א) המורפולוגיה של הלשון הערבית מאפשרת גיוון רב של חילופי הברות קצרות וארוכות, מפני שיש בה פרופורציה נוחה של קצרות לעומת ארוכות.
(ב) עקרונות המשקל מאפשרים להחליף ארוכה בשתי קצרות (סכב ת'קיל בסכב ח'פ'יף).

(ג) מצד המשקל, יש הכרה בשורה שלמה של זחאפאת, סטיות לגיטימיות מן המשקל, שכולן קורות בסכב, ומאפשרות להחליף ארוכה בקצרה; שתי קצרות בארוכה; שתי קצרות בקצרה אחת.

(ד) מצד הלשון, קיים המושג של צ'רורה אלשער ('דוחק השיר', כתרגום המונח בעברית של ימי-הביניים, או *licentia poetica*, כמונח האירופי), במסגרתו מונים שורה ארוכה של שינויים לגיטימיים שמותר לבצע בשמות, שמות עצם ונטיות של הפועל, כדי להתאימם למשקל השירי.

יוצא מכך שלו היו היחידות האלמנטריות של המשקל ההברות הקצרות לעומת ההברות הארוכות, הרי בגלל הגמישות הרבה באפשרויות לממש אותן בסכימה המשקלית, לא היה אפשר לקיים את האופוזיציה בין 'קבוע' לבין 'משתנה', ולמעשה לא היה אפשר לקיים את המשקל. לכן נקבעה (או נוצרה) יחידה משקלית אלמנטרית

שאיננה זהה ליחידה הלשונית האלמנטרית, והיא עומדת על רצף מסוים של יחידות לשוניות אלמנטריות: במקומות קבועים בשיר יבוא רצף שאינו ניתן להמרה של מה שאנו מכנים היום הברה קצרה והברה ארוכה: – . משמעות הדבר היא, שלא החומר הלשוני הוא המכונן את המשקל הערבי – חילופי קצרות וארוכות – אלא חילופי יחידות משקליות טהורות, שמה שמאפיין אותן הוא שבאחת מתקיים רצף קבוע, הכרחי, של שני אלמנטים לשוניים שונים, ובשנייה לא מתקיים רצף כזה. הותר מארגן יחידות לשוניות ארוכות וקצרות, אבל העקרון המארגן שלו עומד על רצף מסוים, ולא על הקוצר והאורך כשלעצמם, כפי שמקובל לחשוב.

[ד]

כשאנו מבינים כך את מושג הותר הערבי, ואת ההבחנה הקיימת בתורת המשקלים הערבית בין היחידות הלשוניות לבין היחידות המשקליות, נחזור ונפנה אל המשקל של דונש בן לברט. מה שעמד לנגד עיניו היה אם כן הותר הערבי (ליתר דיוק, הותר והסבב), ואותו הוא התכוון להעביר לעברית. ובכן אם מדובר ביחידת רצף של שני אלמנטים שונים – לא בקצרות לחוד ובארוכות לחוד – ובהעברתה לעברית, הרי בחירתו של דונש נראית מובנת, ואולי אפילו הכרחית. רצף של שני אלמנטים שהם מוכרים בתפיסה הלשונית בת הזמן כשונים נתון בלשון העברית 'בצורה טבעית', זהו רצף השוואים הנעים (או החטפים) ושאר התנועות, שהרי הכלל הוא שאין שני שוואים נעים רצופים, אלא אחרי שווא נע תבוא תמיד תנועה, ואילו התנועות יכולות לבוא ברציפות. כיוון שלא עצם האורך והקוצר הוא שהיה מבוקש כאן, ולא בשבילו חיפש דונש אקוויוולנט עברי, אין זה משנה לדעתי איך בדיוק ביטאו את השווא הנע, ומאלו בחינות הוא נתפס כשונה מן התנועה. מה שהיה חשוב הוא, שיש כאן רצף קבוע והכרחי של שני אלמנטים שונים הנתון כבר בלשון וזמין לשימושם של השוקלים. מה שעבר לעברית היה אם כן יחידה (או מושג) משקלית של רצף, ולא יחידה לשונית. על כן הבנת החידוש של דונש במונחים של חיפוש אקוויוולנטים בעברית להברות הקצרות והארוכות הערביות היא מטעה, מטשטשת את התמונה, ואיננה מסבירה למעשה מדוע קיבל הותר הערבי צורה עברית כפי שקיבל (שווא נע + תנועה). מאותו טעם אין גם הצדקה לקרוא לשיטת המשקל של דונש 'שיטה הברתית-כמותית'. מצד אחד שם זה מעניק מעמד מרכזי למושג שאיננו שייך באופן עקרוני לשיטתו של דונש, ומצד אחר הוא רומז לקיומו של בסיס משותף לשיטת השקילה של דונש ולשיטת השקילה ההברתית, בעוד שלמעשה מדובר כאן בשיטת שקילה הנבדלת עקרונית מן השיטה ההברתית.¹⁶

16 פליישר, 'חדשות' (לעיל, הערה 3), עמ' 143. פליישר מכנה שם את שיטת השקילה ההברתית

[ה]

לאור הדברים האלה מעניין לבחון את תגובת בני תקופתו של דונש לחידוש שהכניס לשירה העברית. טענתם העקרונית של תלמידי מנחם בן סרוק כלפי דונש היתה כידוע שהמשקל הערבי איננו מתאים לשפה העברית. אם מקיימים את המשקל – הורסים את המבנה של מערכת התנועות של השפה העברית; ואילו אם מקיימים את השפה על דקדוקיה – אין אפשרות לשקול במשקל הערבי. בלשונם:

ולכן אני אומר כי לא תוכל להקים הלשון והמשקל יחד, כי אם זה או זה, כי בהקימך הלשון על היסוד נשחת המשקל, ותמצא מאסף בין שתי חונות, כמו אלה המלים אשר אמרתי. ואם תקים המשקל על עיקרו, לבלתי אסוף בין שתי חונות, אזי היתה הנעת האותיות האלה, ואשר כמוהם, קמץ חטף. ותחשוב כי הוא נשקל, והוא נעקל.¹⁷

טענותיהם הספציפיות יותר כנגד מעשהו של דונש היו בעיקר שתיים: (א) הוא מרשה לעצמו להניע את הנח ולהניח את הנע כדי לקיים את המשקל. (ב) בגלל המשקל צריך להחליף תנועות, לנקד פתח במקום קמץ, סגול במקום צירה, חטף קמץ במקום חולם, וזוהי השחתה של הלשון.

מדוע גורמת הפעלת המשקל לצורך לשנות את התנועות? כאן נכנס לתחום הדין הכלל של 'אלתקאא' אלסאכנין' (= רצף של שתי אותיות נחות). טענתם של מתנגדי דונש – שבבסיסה עמדה תפיסת הנח הנעלם שהוזכרה לעיל – היתה שבעוד שבערבית אין שתי אותיות נחות יכולות לבוא ברציפות, הרי בעברית זהו המצב הרגיל. כדי לקיים את המשקל יש לבטל אפשרות זו גם בלשון העברית, וזאת בשתי דרכים: על ידי שינוי התנועה: $\text{א(א)ה(א)ב} < \text{א(א)הב}$; $\text{א(א)הב} < \text{א(א)הב}$; $\text{א(א)הב} < \text{א(א)הב}$; או על ידי הנעת האות הנחה השנייה, כמו: $\text{עיני} < \text{עינ(א)}$ וכדומה. כלומר עיקרה של הטענה על השחתת הלשון העברית עומד על כך שהמשקל הערבי מתקיים בשפה שאין בה מצב של אלתקאא' אלסאכנין, של שני שוואים רצופים, ואינו יכול להתקיים בשפה שיש בה – בשכיחות גדולה – מצב כזה. מדוע? לטענה זו יש טעם רק אם נבין שבבסיסה עומד זיהוי של היחידות המשקליות עם היחידות הלשוניות. תלמידי מנחם חשבו על המשקל הערבי

¹⁷ 'ההברתית הפשוטה' לעומת השיטה 'ההברתית-הכמותית'. עם זאת הוא טוען שם שהשיטה הכמותית נבדלת באופן עקרוני מן השיטה ההברתית סתם. בנאוונטה (לעיל, הערה 2), עמ' 14* ; שטערן, שם, עמ' 25. כל המובאות מתשובות תלמידי מנחם על דונש הן על פי המהדורה המדעית החדשה העומדת לצאת עתה לאור בגרנדה. אני מודה לפרופ' א' באדיס, העוסק בהתקנת המהדורה לדפוס לאחר מותה בטרם עת של המהדורה, גב' ס' בנאוונטה, על שהעמיד את המהדורה לרשותי, לעיין ולציטוט, בטרם ראתה אור.

במונחים לשוניים, במונחים של מבנה השפה (הפונולוגיה) העברית, ולכן סברו שאותן יחידות לשון ערביות (שהן בעצם המימוש הלשוני של המשקל, לא המשקל עצמו) אינן יכולות להתקיים בשפה העברית, כי היא בנויה אחרת מן השפה הערבית. כלומר הם חשבו שדונש באמצע את המשקל הערבי 'גורר' עמו לתוך העברית את כל המבנה ההברתי של השפה הערבית, ומנסה להחילו על העברית; וכבר ראינו שאין הדבר כך. הם הבינו את המעשה של דונש בצורה הרבה יותר מרחיקת לכת מבחינת האימוץ של דפוסים ערביים ממה שהיה בו בפועל (ואולי גם ממה שדונש התכוון). קשה לומר האם הם באמת לא הפרידו בין לשון לבין משקל, או שנהגו כך לצורך הוויכוח, כדי להראות לדונש עד כמה הוא משערב את השפה העברית. מכל מקום, תפיסתם זו, הקושרת קשר הדוק בין המשקל לבין הלשון מעוגנת בהצהרה אידיאולוגית מפורשת המופיעה בסוף תשובותיהם:

ואילו לא גלינו מארצינו היתה לשוננו כולה נמצאה בידינו כירחי קדם, בשבתינו בטח במשכנות שאננות, אזי מצאנו כל דקדוקי לשונינו ומיני תוצאותיה, וידענו משקלה, ועמדנו על גבולה. כי לשון עם ועם יש לו משקולת ודקדוק, רק אברה מידינו, יען כי רב העון, ונעלמה ממנו עקב כי גדלה האשמה, מיום אשר נפלנו בגולה. ואחרי אשר היתה רחבה נקצרה ונסתרה ותהי נעדרת.¹⁸

נראה לי שבדרך שבה תפסו תלמידי מנחם את החידוש של דונש היתה החטאה הדומה להחטאה של החוקרים המאוחרים; החטאה שנבעה מאותו זיהוי בין יחידות הלשון ליחידות המשקל. נראה לי גם שיהודי בן ששת, תלמידו של דונש שענה לתלמידי מנחם, התייחס בדיוק לנקודה זו.¹⁹ לתשובתו יש שני חלקים, אחד בעניין הנחת הנע והנעת הנח, ואחד בעניין שינויי התנועות. לעניין הראשון הוא עונה שגם אילו הנחת הנע והנעת הנח היתה נעשית רק מכוחו של ההיתר הערבי,²⁰ מבלי שיהיה לכך תקדים בעברית — עדיין אין בכך כל רע, כי הפסד הנעת הנח והנחת הנע יוצא בשכר מעלותיו של השיר השקול; על אחת כמה וכמה כשיש תקדימים במקרא להנעת הנח ולהנחת הנע, והוא מביא לכך דוגמאות אחדות. תשובתו על העניין האחר חשובה יותר לענייננו. על ההאשמה שהמשקל של דונש מחייב שינוי

18 בנאוטסה, שם, עמ' 15*; שטערן, שם, עמ' 27–28. ההדגשה שלי.

19 שטערן, שם, עמ' 22–24 בתשובתו; וארלה, שם, עמ' 17*.

20 הכוונה, ככל הנראה, לרעיון צ'רורה אלשער. ראה: הלפר (לעיל, הערה 3), עמ' 162–163; אסתר גולדנברג, 'דוחק השיר בתורת הלשון העברית בימי הביניים', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה (בעריכת מ' בראשר), ירושלים תשמ"ג, עמ' 127.

בניקוד המלים שלא על פי כללי הניקוד הוא עונה שאין לאיכות של התנועות שום חשיבות למשקל השיר, ומבחינת המשקל אפשר לנקד כך ואפשר לנקד כך, ובלשונו: 'אין ביניהם [כלומר בין הפתח ובין הקמץ] במשקל מגרעת ולא נעדפת ואמרנו בלבנות המורים מלאפוס נקוד ממעל ובלבנות קמץ חטוף בפתחה גדולה אין ביניהם במשקל שיר הערב לא מעט ולא רב'.²¹ לדבריו אין אפוא לכללי הניקוד – או למערכת התנועות – נגיעה לעניין המשקל. משמעות הדבר היא שהוא מבחין בין הבחינה המשקלית ובין הבחינה הלשונית, ואיננו מזהה ביניהן כפי שעשו תלמידי מנחם.

[9]

לסיום ברצוני לעמוד על עוד שתי נקודות הנוגעות לעניין זה של ה'תרגום', ההעברה, של הותד הערבי לעברית כמקרה, או כסימן, של המגע בין שתי הספרויות, העברית והערבית.

הנקודה הראשונה נוגעת להערכת הצירוף של שווא נע ותנועה כאקוויוולנט הערבי שנמצא לותד הערבי. צריך להדגיש כאן שהתהליך התרגומי הזה של העברת הותד הערבי לעברית היה כרוך בצמצום טווח המימוש של היחידה המשקלית לכדי אפשרות אחת בלבד: בערבית כל התנועות הקצרות יכלו להשתתף בותד; ואילו בעברית – רק השוואים הנעים והחטפים, שהם נדירים יחסית. היחידה המשקלית הערבית עברה אם כן במעבר אל העברית תהליך של רדוקציה, והועמדה על מרכיב לשוני אחד בלבד. מהבחינה המעשית פירוש הדבר הוא כאמור הטלת אילוצים על הלשון השירית; מהבחינה התיאורטית, שהיא ענייננו במאמר זה, התרחש כאן זיהוי של היחידה המשקלית (הפוטנציאלית) עם תוכן לשוני ספציפי. הדפוס המשקלי הערבי עבר בדרכו אל העברית תהליך של פישוט, ואולי חד-ממדיות.²²

הנקודה השנייה נוגעת להערכת מעשהו של דונש כתופעה אחת בתוך התהליך, או ההתפתחות, של המגעים של הספרות העברית עם הספרות הערבית. בשנים האחרונות הלכה והתמקדה תשומת הלב של המחקר במשקל הברות. זהו משקל העומד על מיספר קבוע של הברות בכל צלע (או שורה), כשהשוואים הנעים אינם באים בחשבון ספירת הברות, אלא מופיעים בצורה בלתי סדירה בשיר. בתקופה האחרונה עמד משקל הברות במוקד של ויכוח.²³ כיוון שלווירכוח זה ולטיעונים

21 שטערן (לעיל, הערה 2), עמ' 23–24 בתשובת יהודי בן ששת; וארלה, שם, עמ' 17*.
 22 לתהליך זה יש סימנים גם בתחומים אחרים של המשקל, וראה: יהלום (לעיל, הערה 3), עמ' 42.
 23 ראה: יהלום, שם; פליישר, 'בחינות', שם; יהלום, 'תשובה', לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 163–166.

שהועלו בו יש השלכה ישירה על הבנת התהליך של המגעים בין שתי הספרויות (ועל מקומם של המשקלים בתוך תהליך זה), ברצוני להתייחס אליו, ולהעיר את ההערות העקרוניות הבאות, מבלי להיכנס לפרטי הוויכוח:

(א) קשה לקבל את ההערכה שהעלה יהלום, שהמשקל של דונש הוא שלב נוסף (ואפילו מזערי), על הנדבך של משקל הברות.²⁴ אמנם לכאורה ניתנות העובדות להתפרש כאילו כל מה שדונש עשה הוא כביכול שקבע מקומות קבועים לאורך השורה לשוואים הנעים ולחטפים, שלא היה להם מקום קבוע במשקל הברות. אבל למעשה המשקל של דונש ומשקל הברות הם משקלים המבוססים על שני עקרונות שקילה שונים.²⁵ במשקל הברות ניתן מעמד משקלי רק ליחידות מסוג אחד, מתוך כלל היחידות הפונולוגיות המרכיבות את השורה, ועקרון השקילה מבוסס על ספירה של היחידות האלה. היחידות האחרות אינן מובאות בחשבון במשקל. ואילו המשקל של דונש, כמו המשקל הערבי, מבוסס על אופוזיציה בין שתי יחידות משקליות שונות, כשעקרון השקילה ממקם את היחידות מן הסוג האחד ביחס ליחידות מן הסוג השני.²⁶ האפשרות לראות דמיון בין שני המשקלים וליצור ביניהם קשר 'על פני השטח' היא תולדה של התפיסה המקובלת, המטעה לדעתי, המתארת את המשקל הערבי ובעקבותיו את המשקל של דונש כמונחים של הברות ארוכות וקצרות, ולא על פי היחידות המשקליות של הותד והסכב. הבנת יחידות המשקל של דונש לאור תפיסת המשקל הערבית היתה מבליטה את השוני העקרוני בין שתי שיטות המשקל, ומשמיטה ממילא את הבסיס להערכה כזאת של היחס בין המשקל של דונש ובין משקל הברות.

(ב) יחד עם זאת, מדחיית התיוזה של יהלום לא נובעת בהכרח אף אחת מן התיזות שמעלה פליישר כנגדה. כלומר כדי להפריך את ההערכה שמשקל דונש הוא פיתוח של משקל הברות, אין שום הכרח לטעון: שמשקל הברות הוא מאוחר למשקל של דונש; שמשקל הברות נולד בספרד, ולא במזרח; שהיה לו מקור רומאני, ולא דווקא מזרחי, או על כל פנים ערבי.²⁷ הקורפוס של הטקסטים השקולים במשקל הברות העומד לפנינו כיום איננו מאפשר מסקנות חד משמעיות לגבי מקום היווצרותו של משקל זה, וכל נסיון להציג

24 יהלום (לעיל, הערה 3), עמ' 46–55.

25 וראה גם: פליישר, 'בחינות', שם, עמ' 143, 159.

26 אני מודה לד"ר הרי גולומב על שהאיר את עיני בעניין ההבחנה המבנית העקרונית בין שיטות משקל שונות, על סמך היותן מבוססות על יחידות מסוג אחד, או על אופוזיציה (של כמות, של גובה וכו') בין יחידות.

27 פליישר, 'חדשות' (לעיל, הערה 3), עמ' 427–428.

את העובדות כמעידות עדות חותכת אחת, דהיינו שמשקל ההברות נולד בוודאות בספרד (לפי פליישר), או במזרח (לפי יהלום) – נדון מראש לחד צדדיות. העובדות ניתנות לפירושים אחדים, ויש טקסטים השקולים במשקל ההברות שאפשר לגייסם הן לטובת המזרח והן לטובת ספרד (כגון פיוטים של יצחק בר לוי ושל יוסף אבן אביתור²⁸). מכל מקום, מסקנה אחת חשובה ביותר ודאי עולה מן ההתבוננות בקורפוס הזה, והיא שהיתה קיימת (או קמה) בספרות העברית אלטרנטיווה לשיטת השקילה של דונש, אם בתקופתו ואם מעט אחריה, ושהיא שימשה, בעיקר במזרח, לשירה לא ליטורגית.

גם ההנחה בדבר מקור רומאני למשקל ההברות איננה הכרחית כלל ועיקר. העובדות הקושרות משקל זה למקור רומאני אינן רבות, ועצם קיומו של משקל כזה וזמינותו ליהודים בתקופה המוקדמת הנדונה כאן עדיין טעונים בירור. לעומת זאת דומה שיש יותר עובדות הקושרות את משקל ההברות למזרח – בעיקר חשובה עדות המבטא הבבלי שעליו מיוסד משקל ההברות במשלי החוכמה של סעיד בן באבשאד, כפי שהראה יהלום, וכן העובדה שרוב השירים הלא ליטורגיים במשקל ההברתי הם בכל זאת מזרחיים.

(ג) עיקר הופעתו של משקל ההברות כתופעה ספרותית חדשה בשירה הלא ליטורגית התרחשה במזרח, ועל כן יש מקום להשוותה לתופעות חדשות אחרות שעלו במזרח במאה העשירית, ואף האחת-עשרה. עלייתן של תופעות ספרותיות חדשות במזרח קשורה בתקופה זו למגעים של הספרות העברית עם הספרות הערבית. ההתבוננות בתופעות אלה מאפשרת להעלות הנחה אחרת בדבר היחס בין שתי שיטות המשקל האלה, והיא שמשקל ההברות והמשקל של דונש מייצגים שתי דרכים שונות באימוץ המשקל הערבי לשירה העברית. הקונצפציה העומדת בבסיסו של משקל ההברות – חזרה על מיספר קבוע של הברות – מקבילה אמנם לקונצפציה של המשקל הערבי רק ברעיון הכללי של ארגון רוב היסודות

28 הכוונה לפיוטים בעלי החתימה 'יצחק בר לוי' ששירמן החליט שלא לצרפם לרשימת הפיוטים הוודאיים של יצחק בר לוי בן מר שאול הספרדי בגלל אופיים המזרחי (שירמן, 'יצחק בן-מר שאול, המשורר מלוסינה', לתולדות השירה והדרמה העברית, ירושלים תשל"ט, א, עמ' 144-145), ואילו פליישר קבע את שיוכם הוודאי אליו על סמך היותם שקולים במשקל ההברות שלפי הנחתו הוא ספרדי (פליישר, 'חדשות', שם, עמ' 428-429), על אף שלגבי תכונות ספרותיות אחרות שלהם הוא מציין שהן אופייניות לדרכי הפייטנות המזרחית ואינן מצויות בפייטנות הספרדית (למשל שם, עמ' 432). כן הכוונה לפיוטים הברתיים של יוסף אבן אביתור, שפליישר מניח שנכתבו בהכרח בספרד, לפני שאבן אביתור היגר למזרח, כיוון שהם עשויים לפי דוגמאות שפליישר מייחסן ליצחק אבן מר שאול הספרדי בגלל המשקל ההברתי שבהן (שם, עמ' 431).

הפונולוגיים לאורך השורה בסדירות קבועה, אבל לעומת שיטות שקילות קודמות המוכרות במסורת השירה העברית (משקל התיבות, משקל ההטעמות), סדירות זו יוצרת רושם של ארגון הרבה יותר הדוק ומקיף של היסודות הצליליים בשורה. אם המגע עם הספרות הערבית אמנם עורר שאיפה להציג משקל שיהיה אחראי על מקסימום של יסודות צליליים בשורה, אזי משקל הברות – יחסית למשקלים האחרים שהיו מוכרים עד אז לאוזן היהודית – אכן יוצר אפקט כזה. לא עקרון השקילה הערבי הועבר כאן אפוא לעברית, אלא הוטל תפקיד משקלי חדש על יחידות פונולוגיות נתונות ושכיחות בשפה, וזאת בעקבות האתגר שהציב המשקל הערבי. מקרה המשקל של דונש הוא שונה. כאן הועבר העקרון של השקילה הערבית אל תוך השירה העברית. החיפוש אחר מקבילות עבריות לשתי יחידות משקליות, שהאופוזיציה ביניהן היא אופוזיציה של רצף – יחידות הוחד והסבב הערביות – הביא את דונש להטיל את התפקיד המשקלי החדש על אופוזיציה בין שתי יחידות לשוניות שכאמור היו כנראה מוכרות בתפיסה הדקדוקית בת התקופה,²⁹ אבל לא היה להן מעמד עצמאי בתודעה הלשונית-הספרותית, ומבחינה זאת הן היו יחידות 'חדשות'. זהו מהלך שונה לגמרי של תרגום מספרות לספרות, מאשר המהלך של משקל הברות, והוא מייצג אופן אחר של מגעים בין שתי הספרויות. אין לראות כאן אם כן התפתחות ליניארית של מעבר משלב א פשוט (משקל הברות) אל שלב ב מאותו סוג, רק מורכב יותר (משקל דונש), אלא מהלך מסוג שונה של אימוץ וסיגול דפוסים מן התרבות הערבית. ההתבוננות בשלבים הראשונים של המגעים עם הספרות הערבית מלמדת שאופן המגע הספרותי הבא לידי ביטוי במשקל הברות מאפיין את המהלך המזרחי של המגעים עם הספרות הערבית: מהלך שעיקרו שאילת פונקציות חדשות מן הספרות הערבית, והטלתן על פריטים קיימים בספרות הערבית. הפריטים הישנים מקבלים אם כן תפקידים חדשים, ובעקבות זאת הם מתארגנים לעתים קרובות בארגון חדש. יש לכך דוגמאות רבות, ולא כאן המקום לפרטן.³⁰ אציין בקצרה רק שבתחום השירה למשל נשאלות פונקציות של השירה הערבית העתיקה בידי סעדיה גאון, והן מוטלות על הדגמים של הפיוט, מבלי שנעשה נסיון לבנות דגמי שירה חדשים בשביל הפונקציות החדשות האלה. בתוך

29 בכתבי הדקדוק של התקופה מתייחסים אל שתי יחידות, המקבילות ליתר ולתנועה של משקל דונש, אגב הדיון בנושא השווא. לשווא אין לפי תפיסת המדקדקים מעמד עצמאי. השווא הנח נתפס כמצטרף לתנועה שלפניו, ובעת חלוקת המלה לחלקיה (תקטיב), הוא נחשב לטוגר חלק (מקטע). השווא הנע נתפס כמצטרף אל התנועה שאחריו, ובעת חלוקת המלה לחלקיה הוא נחשב לפותח מקטע (ראה למשל: לוי [לעיל, הערה 6], עמ' א-1). אבל אין דיון ביחידות אלה כעניין בפני עצמו.

30 ראה: דרורי (לעיל, הערה 5).

הפיוט מתארגנים פריטים ותיקים בארגון חדש, על פי נורמות חדשות, שאולות.³¹ המהלך הספרדי לעומת זאת מתאפיין בהמצאת צורנים חדשים למען הפונקציות השאולות מן הערבית – כפי שראינו במקרה המשקל של דונש, ובעצם ככל התופעה הספרדית של בניית דגמי שירה חדשים לשירת החול. מקרה המשקלים הוא אם כן דוגמה המאפיינת היטב את השוני בין המהלך המזרחי לבין המהלך הספרדי של המגעים עם הספרות הערבית.

(ד) העובדה שאחד הטקסטים היותר משכנעים לגבי סביבתו המזרחית של משקל ההברות, בגלל המבטא הבבלי המשוקע בו, הוא משלי סעיד בן באבשאד היא מעניינת במיוחד, מפני שכאן נקשר משקל ההברות בתופעה ספרותית אחרת, השייכת לדעתי למהלך המזרחי של המגעים עם הערבית: העניין המחודש בספרות משלי החוכמה. משלי סעיד בן באבשאד מצטרפים לקורפוס הלא גדול של טקסטים של משלי חוכמה (ספר בן סירא ועיבודיו) שנמצאו בגניזה ושויכו לתקופה הקדומה שלה (המאה התשיעית עד האחת-עשרה), והם מהווים עדות זהירה לפעילות ספרותית מחודשת סביב הסוג הספרותי הזה בתקופה הנדונה. למשלי החוכמה, ובמיוחד לספר בן סירא, היה מעמד אמביוולנטי, רשמית-למחצה, בספרות העברית לאורך הדורות שקדמו לתקופה זו.³² המעמד האמביוולנטי איפשר לז'אנר זה למלא תפקיד חדש בשלב תחילת המגעים הספרותיים עם הערבית: הוא סיפק את הצורך שנוצר מתוך העימות עם השירה הערבית, להעמיד דגם חדש לכתיבת שירה. דגמים מבוססים אחרים במערכת לא היו פנויים לכך: הדגמים של הפיוט היו 'תפוסים' על ידי הפונקציות הפואטיות שהעמידה השירה הדתית-הליטורגית; דגם השירה המקראית לא היה אפשרי, כי המקרא לא הפך עדיין למקור שהספרות למדה להפיק ממנו דגמים פעילים בתקופה זו. משלי החוכמה הבנויים עקרונית על פי הדגם של השירה במקרא (ספרי אמ"ת), ועם זאת אינם מוזהים עם מעמדו המקודש, היו נוחים מכמה בחינות להפוך לדגם שירה חדש: היתה בהם תימטיקה השונה מהתימטיקה הליטורגית, ומבנה שיש בו דמיון למבנה השיר הערבי (חטיבות ארוכות הבנויות מיחידות משמעות של שורה אחת, המחולקת לשני טורים).³³ כאשר משלי החוכמה

31 ראה: שם, עמ' 260–288.

32 ראה: שם, עמ' 207–215.

33 והשווה: יהלום, 'השירה העברית שבתחום השפעת הערבית – בין מזרח למערב', פעמים 2 (1979), עמ' 26–28. יהלום, שהצביע שם על הקשר בין שירת ההגות והמוסר לבין ראשית המגעים עם הספרות הערבית, מציע לראות בארגוניה, ולא דווקא בקצידה, את הדגם הערבי לשירת ההגות והמוסר. הצעה זו, שיש בה הגיון כאשר מדובר בשירתם של שמואל הנגיד ורב האיי גאון, נראית בעיני מוקשה כאשר היא מתייחסת לקורפוס של שירת משלי החוכמה שמדובר בו כאן. קורפוס זה מייצג לדעתי שלב ראשוני במגעים עם הספרות הערבית, שלב שבו נשאלות

מתחילים לתפקד כדגם שירה חדש נוספות להם שתי פונקציות חדשות, שהן הפונקציות המובהקות ביותר של השירה הערבית – משקל וחריזה שיטתיים. אלמנטים לשוניים מסוימים מתארגנים אפוא בנסיבות אלה בארגון חדש כדי לשאת את הפונקציות החדשות. אך בעוד שהחריזה השיטתית היתה מוכרת, ואף מפותחת, בשירה העברית, הרי המשקל, לפי המושג הערבי שלו – ארגון אלמנטים לשוניים רבים ככל האפשר בתוך השורה – לא היה מוכר לה. משקל ההברות הוא לדעתי הנסיון להעביר את המושג של המשקל הערבי, לאו דווקא את עקרונותיו המדויקים, לעברית.

מן הספרות הערבית רק פונקציות כלליות מאוד ומובהקות ביותר שלה כדי לארגן מחדש אלמנטים עבריים קיימים, ולא דגמי שירה מסוימים וספציפיים, כמו הארגיזוה. שאלת דגמי שירה ספציפיים אופיינית לשלב מתקדם יותר של המגעים עם הערבית, כמו זה שאנו עדים לו בדרך כלל בספרד (ראה: דרורי [לעיל, הערה 5], עמ' 293–296). וכן, על מנת להציע את הארגיזוה כמודל חיקוי אפשרי לספרות העברית אין זה מספיק להצביע על כמה דוגמאות מקריות של ארגיזוה בספרות הערבית, אלא יש לבדוק את מעמדו ומצבו של הדגם הזה בתוך הספרות הערבית, כדי לבסס את היותו אפשרות ספרותית זמינה לקהל היהודי.